

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR DÖVRDƏ GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNİN
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisası: 6107.01 – “Ümumi psixologiya”

Elm sahəsi: Psixologiya

İddiaçı: **Səxavət Nəsrəddin qızı Əliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ - 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Ümumi psixologiya" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Ramiz İbrahim oğlu Əliyev

Rəsmi opponentlər:

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Səməd İsmayıl oğlu Seyidov

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Rəfiqə Cəlil qızı Əzimova

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Tamara Vasilyevna Hovorun

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Lyudmila Zaxarovna Serdyuk



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.43 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

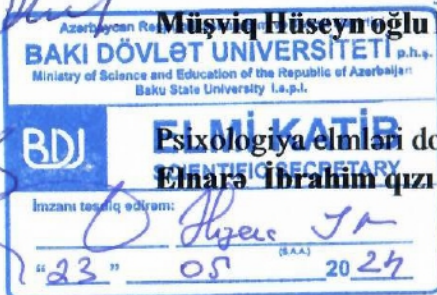
Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Müsviq Hüseyn oğlu Mustafayev

Elmi seminarın
sədri:

Psixologiya elmləri doktoru, professor
Əlnarə İbrahim qızı Şəfiyeva



TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqatın aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə gender rolları ilə bağlı cəmiyyət normalarında və gözləntilərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətləri və fərdlərin inkişaf edən sosial gözləntiləri necə idarə etdiyini anlamaq üçün çox vacibdir.

Genderlə bağlı məsələlər fərdlərin psixi sağlamlığına təsir göstərir. Ayrı-seçkilik, stereotiplər və cinsə əsaslanan qeyri-bərabər rəftar stress, narahatlıq və digər psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olur. Genderin psixoloji aspektlərini təhlil etmək, koqnitiv sağlamlıq və inkişafı təmin edən strategiyaların hazırlanmasına kömək edir.

Cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət, cinsi oriyentasiya və sosial-iqtisadi status kimi digər aspektlərlə kəsişməsi, məsələni mürəkkəbləşdirir. Psixoloji xüsusiyyətlərin tədqiqi bu kəsişən amillərin fərdlərin təcrübələrinə necə töhfə verdiyini anlamağa kömək edir.

İş yerində gender maaş fərqiindən tutmuş liderlik rollarında qərəzliliyə qədər problemlər tez-tez görünür. Psixoloji xüsusiyyətlərin tədqiqi, bu dinamiklərin fərdlərin peşə həyatına, iş məmnuniyyətinə və karyeralarına necə təsir etdiyi barədə fikirlər formalaşdırır.

Genderlə bağlı problemlərin fərdlərin rifahına psixoloji təsiri əhəmiyyətlidir. Cinslərə əsaslanan ayrı-seçkilik, stereotiplər və ictimai gözləntilər psixi sağlamlığa təsir edə bilər. Bu psixoloji ölçüləri başa düşmək psixi sağlamlığı və möhkəmliyi təşviq edən müdaxilələri inkişaf etdirmək üçün çox vacibdir.

Genderlə bağlı məsələlər insan hüquqları və bərabərliklə bağlı müzakirələrin mərkəzidir. Gender probleminin psixoloji aspektlərinin təhlili bərabər hüquqlara, imkanlara və müalicəyə nail olmaqda fərdlərin qarşılaşdıqları problemlərin daha dərinədən dərk edilməsinə kömək edir.

Gender fərdi identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərini başa düşmək, fərdlərin özlərini necə qavradığını və cəmiyyətin gözləntilərinin şəxsiyyətin formalaşması prosesinə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün vacibdir.

Ailələrdə gender rolları və gözləntiləri inkişaf etmişdir. Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi, bu dəyişikliklərin ailə

dinamikasına, münasibətlərə və ailə üzvlərinin rifahına necə təsir etdiyi barədə fikirlər verir.

Genderlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin həlli, inklüzivliyin və müxtəlifliyin təşviqi üçün çox vacibdir. Müxtəlif gender kimliklərini tanıyan və qiymətləndirən təşkilatlar və icmalar, hər kəsin özünü dəyərli və hörmətli hiss etdiyi mühitlər yaratmaq üçün daha yaxşı təchiz olunur.

Gender problemi çox vaxt stereotiplərin və qərəzlərin öyrənmə təcrübələrinə təsir göstərə biləcəyi təhsil sistemlərində əks olunur. Psixoloji xüsusiyyətlərin dərk edilməsi inklüzivliyi təşviq edən və öyrənmə mühitlərində genderlə bağlı problemləri həll edən təhsil yanaşmalarının layihələndirilməsinə kömək edir. O, müxtəlif gender kimliklərinə həssas olan və öyrənmə üçün bərabər imkanları təşviq edən təhsil yanaşmalarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Media və mədəniyyətdə genderin təsviri cəmiyyətdə təsəvvürlərin formalaşmasında rol oynayır. Psixoloji aspektlərin təhlili, media nümayəndələrinin gender normalarının və stereotiplərinin qurulmasına necə töhfə verdiyini anlamağa kömək edir.

Gender bərabərsizliyi və ayrı-seçkiliyin həllinə yönəlmiş siyasətlər, gender probleminin psixoloji aspektlərinin dərinə dərk edilməsindən faydalanır. Təbliğat söyləri, fərdlərin genderlə bağlı problemləri necə təcrübədən keçirməsi və mənimsəməsi ilə bağlı hərtərəfli anlayışa əsaslandıqda daha effektiv olur.

Gender məsələləri konkret regionla məhdudlaşmır; onların global təsirləri var. Psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi gender problemlərinin müxtəlif mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında necə təzahür etdiyinə dair ümumi cəhətləri və fərqləri tanımağa kömək edir.

Müasir dövrdə gender probleminin psixoloji xüsusiyyətləri, cəmiyyətin müxtəlif aspektləri üzrə aktualdır, fərdin rifahına, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə, iş yerinin dinamikasına və ictimai strukturlara təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlərin öyrənilməsi daha ədalətli və əhatəli dünyanı inkişaf etdirmək üçün dəyərli fikirlər formalaşdırır.

Gender psixologiyası gender sahəsində biologiya, mədəniyyət və fərdi psixologiya arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq üçün psixologiya, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və digər fənlərdən əldə edilən fikirlərə əsaslanan fənlərarası bir sahədir. O, zamanla inkişaf etmişdir və onun inkişafını konkret bir tarixə və ya məqama aid

etmək olmaz. Bununla belə, müəyyən mərhələlər və əsas rəqəmlər gender psixologiyasının tanınmış intizam kimi formalaşmasına və böyüməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. Gender psixologiyasının tarixində bəzi vacib məqamlar bunlardır:

XX əsrin əvvəllərində gender psixologiyasının əsasını qoyan psixoloqlar və mütəfəkkirlər meydana çıxdı. Ziqmund Freydin psixoanalitik nəzəriyyələri kimi ilk əsərlər gender kimliyi və inkişafının aspektlərini araşdırırdı. Lakin onun tədqiqatları gender psixologiyası sahəsi kimi səciyyələndirilə bilməz.

1950-1960-cı illərdə feminizmin aktivləşməsi və eksperimental tədqiqatların artması gender tədqiqatlarının yolunu açdı. 70-80-ci illərdə gender tədqiqatları istiqamətində maraqlı nəzəriyyələr meydana çıxdı. Bu tədqiqatlar arasında birbaşa və ya dolayı şəkildə gender psixologiyası ilə kəşifən araşdırmalar da oldu. Onlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- Eleanor Maccoby ilə Kerol Jaklin (Carol Jacqueline) tərəfindən 1966-cı ildə birgə yazılan "The Psychology of Sex Differences" (Cinsi Fərqlərin Psixologiyası) kitabı dünyada gender psixologiyasına dair ən çox istinad edilən nəşr olmaqda davam edir. Həmin tarixlərdə Martina Horner qadınların kişilərlə müqayisədə uğur səviyyəsinin aşağı olmasını motivasiyasının olmaması ilə izah etdi.

- Sandra Bem 1974-cü ildə üç növ gender identikliyi konsepsiyasını təqdim etdi. Daha sonra o, tənqidləri nəzərə alaraq, 1980-ci ildə yeni "Gender sxemi nəzəriyyəsi"ni inkişaf etdirdi. O, burada fərdlərin gender haqqında məlumatı necə təşkil etdiyinə dair fikirlər təklif etmişdir. Bu dövrdə gender rolları və stereotipləri ilə bağlı araşdırmaların da yüksəlişi müşahidə olundu. Onun töhfələri, fərdlərin sosial gender normalarını necə mənimsədiyini və bunun psixoloji xüsusiyyətlərə necə təsir etdiyini başa düşməyə təsir göstərmişdir.

- Carol Gilligan 1982-ci ildə qadınların kişilərdən fərqli olsa da, heç də az yetkin olmayan fərqli bir əxlaqi dünyagörüşünün olması fikrini irəli sürdü. Onun cinsiyyət və əxlaqi inkişafa yönəlmiş tədqiqatları, gender əsasında müxtəlif əxlaqi perspektivləri nəzərə almağın vacibliyini vurğuladı.

- Nensi Çodorovun "obyekt münasibətləri nəzəriyyəsi" və gender rollarının psixologiyasına dair işi, ailə kontekstində gender identikliyinə inkişafı ilə bağlı fikirlər təmin etmişdir. O, psixoanalitik

və sosioloji nəzəriyyələri feminizmlə birləşdirərək, cəmiyyətdə gender rollarının formalaşmasında anaların roluna diqqət yetirirdi.

- Con Moni (John Money) gender rollarının və identikliyin başa düşülməsinə töhfələr verdi. Onun gender identikliyinə formalaşması üzərindəki işi xüsusilə təsirli olmuşdur. O, gender kimliyi və cinsi oriyentasiyanın öyrənilməsinə töhfə verdi. Onun işi, gender disforiyası ilə bağlı araşdırmaları əhatə etdi və transgender təcrübələrinin psixoloji aspektlərini başa düşmək üçün təməl qoydu.

- Erik Erikson və L.Kohlberg (Lawrence Kohlberg) kimi psixoloqlar gender identikliyinə inkişafı və sosiallaşmanın rolunu araşdırmağa başladılar. E. Erikson gender identikliyinə inkişafı da daxil olmaqla, psixososial inkişafın mərhələlərini araşdırdı. Onun nəzəriyyələri fərdlərin cinslə bağlı kimlik formalaşmasında necə hərəkət etdiyini başa düşməyə kömək etdi. L.Kohlberg, xüsusilə, genderin idrak inkişaf nəzəriyyəsini təklif etdi.

1990-2000-ci illərdə gender və seksuallığın tədqiqi daha da genişləndi, kəsişmələrə, LGBTQ+ problemlərinə, mədəni və sosial amillərin gender kimliyinə təsirinə diqqət artdı. Neyrologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar da genderin bioloji aspektlərini başa düşməyə kömək etdi. Gender psixologiyası XXI əsrdə yeni tədqiqat metodologiyalarını, fənlərarası yanaşmaları və gender müxtəlifliyinin daha inklüziv anlayışını özündə birləşdirərək inkişaf etməyə davam edir. Bu sahə transgender və qeyri-binar şəxsiyyətlərin öyrənilməsini, həmçinin sosial media və texnologianın gender qavrayışlarına təsirini əhatə edəcək şəkildə genişləndi.

- Psixoloq və nevroloq Cordelia Fine "Gender Delusions" adlı kitabında cins fərqləri ilə bağlı məşhur fərziyyələri tənqidi şəkildə araşdıraraq, mahiyyətə fərqli kişi və qadın beyinləri ideyasına qarşı çıxıb. Onun "Genderin aldatmaları" adlı kitabı genderdə bioloji determinizmlə bağlı stereotipləri və yanlış təsəvvürləri tənqid edir.

- Mədəniyyət tənqidçisi, feminist nəzəriyyəçi Bell Hooks öz yazılarında irq, sinif və cinsin kəsişməsini tədqiq edərək, şəxsiyyətin psixoloji aspektləri haqqında tənqidi perspektivlər təqdim edib.

- Kimberli Krenşou (Kimberlé Crenshaw) müxtəlif sosial kimliklərin fərdlərin təcrübələrinə necə kəsişdiyini və təsir etdiyini vurğulayaraq kəsişmə anlayışını təqdim etdi. Onun işi, cins daxil olmaqla, çoxsaylı identikliklərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini başa düşməkdə təsirli olmuşdur.

Gender psixologiyası sahəsi Qərbdə yaranıb inkişaf etdiyinə görə, bu sahədə ən tanınmış tədqiqatçılar oradadırlar. Biz, bu barədə birinci fəslin birinci yarımfəslində geniş məlumat vermişik.

Gender psixologiyası sahəsində Rusiya, Türkiyə və digər ölkələrdə də tədqiqat işləri aparan mütəxəssislər vardır. Qərb ölkələri ilə müqayisədə onlarda bu sahə çox gəncdir.

Rusiyada gender psixologiyası sahəsində çalışan nüfuzlu tədqiqatçılara aiddir:

- cinsiyyətdəki gender fərqləri (V.V.Znakov);
 - gender münasibətləri (V.E.Kaqan);
 - liderliyin gender psixologiyası (T.V.Bendas);
 - qadın idarəçiliyi (N.V.Xodireva);
 - gender-rol stereotipləri (V.S.Ageev);
 - gənc ailənin rol strukturu (E.V.Antonyuk);
 - gender sosiallaşması (I.S.Kletsina);
 - kişi və qadınların psixofiziologiyası (E.P.İlyin);
 - qadın davranışının stereotipləri (O.V.Mitina, V.F. Petrenko)
- və s.

Azərbaycanda genderin fəlsəfəsi, gender sosiologiyası, gender hüququ istiqamətində tədqiqat aparan tədqiqatçılar az deyildir. Lakin gender psixologiyası sahəsində aparılan tədqiqatların sayı çox azdır. Mövcud olan tədqiqatlar da sistemli xarakter daşımır.

Ə.Ə.Əlizadə “Ailə həyatının etika və psixologiyası”, “Uşaqlarda və yeniyetmələrdə cinsi tərbiyə”, “Qadın psixologiyası” adlı kitablarında gender psixologiyasının mühüm məsələlərinə toxunmuş və o, bu sahədə ilk tədqiqatçılardan hesab oluna bilər.

Azərbaycanda gender psixologiyası sahəsində tanınan alim Rəna İbrahimbəyovadır. O, öz tədqiqatlarında, seminarlarında cins və gender, gender meinstriminqi, gender neytrallığı, gender stereotipləri, gender rolları istiqamətlərinə toxunur. Onun “Gender tədrisi üzrə rəhbərlik” kitabında təhsil və genderin psixoloji xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

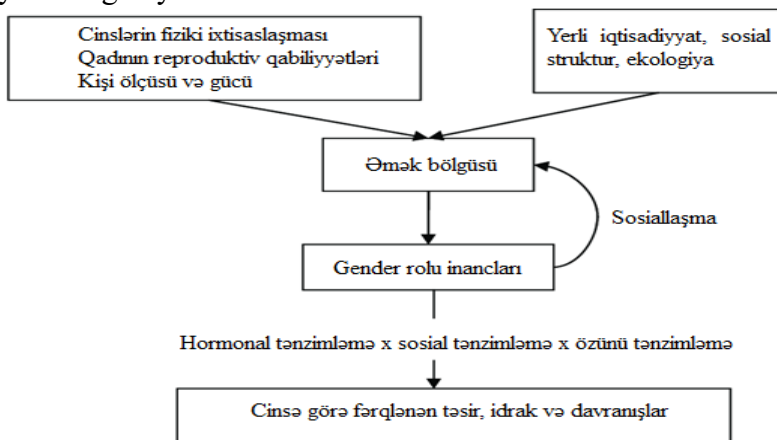
Gender psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparan digər psixoloqlar bunlardır: B.H.Əliyev, R.H.Qədirova, K.R.Əliyeva, S.İ.Seyidov, Ə.S.Bayramov, R.İ.Əliyev və s.

Azərbaycanda genderin fəlsəfəsi, gender sosiologiyası və gender siyasəti istiqamətində araşdırma aparən alimlər bunlardır: Quluzadə Z.Ə., Əzimova R.C., R.R. Mirzəzadə, L.C.Mövsümova, Q.N.Qəhrəmanova, K.C.Ağayeva, R.S.Mirzəyeva, E.Ə.Mollayeva, Ə.S.Abasov, R.T. Məmmədov, V.Q.Nağıyeva, A.V.Axundov, A.Q.Kamalova və s.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyekt: psixoloji sahədə kişi və qadın rolları, münasibətləri, davranışları və təcrübələri arasındakı fərqlərlə bağlı müxtəlif aspektləri və problemləri əhatə edir. Bura cəmiyyətin gözləntiləri, stereotiplər, identikliyin formalaşması və mədəni təsirlərin fərdlərin psixoloji vəziyyətinə təsiri daxildir. Tədqiqatın predmeti: gender problemi çərçivəsində araşdırılan spesifik psixoloji xüsusiyyətləri, yəni, idrak prosesləri, emosional reaksiyalar, davranış nümunələri və cinslə əlaqəli fərdi fərqləri əhatə edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi, gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətləri hərtərəfli araşdırmaqdır.

bioloji, psixoloji və sosial-mədəni ölçülər arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə ortaya qoyulur. Seksuallıq və gender psixoloji xüsusiyyətləri arasındakı mürəkkəb əlaqə, vahid və əhatəli bir anlayışa ehtiyacı vurğulayır.



Şəkil 1. Biososial proseslər vasitəsilə cinsi fərqləri və Oxşarlıqları istiqamətləndirən gender rolları

Gender fərqlərinin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən bioloji amillərin tədqiqi genetica, hormonlar, beyin strukturu və təkamül tarixi arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur. İctimai və mədəni amillər şübhəsiz ki, gender rollarının müxtəlifliyinə kömək etsə də, aydındır ki, biologiya kişi və qadınları fərqləndirən idrak, emosional və davranış xüsusiyyətlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Genetik təsirlər fərdin cinsiyyətinin əsasını qoyur, psixoloji xüsusiyyətlərə təsir göstərə biləcək xas meyillərə kömək edir. Testosteron və estrogen kimi hormonlar fiziki inkişafdan kənara çıxan, davranış modellərinə və idrak fəaliyyətinə təsir edən mürəkkəb prosesləri idarə Əsas məqsəd, psixoloji faktorların genderlə bağlı inancların, davranışların və təcrübələrin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə və çevrilməsinə necə töhfə verdiyi barədə anlayışımızı artırmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərini əhatə edən nəzəri və metodoloji aspektləri araşdırmaq (Genderlə əlaqəli psixoloji hadisələrin öyrənilməsinə formalaşdıran əsas nəzəriyyələr və metodologiyalar haqqında anlayışımızı inkişaf etdirmək, psixologiya daxilində genderlə bağlı mövcud nəzəriyyələrin dərin təhlilini və tənqidi təhlilini aparmaq, onların izahedici gücünü, aktuallığını və gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin anlaşılması üçün tətbiq oluna biləcəyini qiymətləndirmək).
- Gender tədqiqatında metodoloji yanaşmaların qiymətləndirilməsi (Psixologiya daxilində gender tədqiqatlarında istifadə olunan cari metodologiyaları qiymətləndirmək);
- Gender tədqiqatlarında dilin və ünsiyyətin rolunu təhlil etmək (Gender qavrayışlarının və ifadələrinin formalaşmasında dilin rolunu araşdırmaq, ünsiyyətdə linqvistik seçimlərin gender problemi ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin anlaşılmasına necə təsir edə biləcəyini təhlil etmək);
- Genderlə bağlı koqnitiv prosesləri müəyyənləşdirib təhlil etmək (Fərdlərin genderlə bağlı məlumatları necə qəbul, emal və şərh etdiyini araşdırmaq, gender stereotiplərinin, qərəzlərin və münasibətlərin formalaşmasında iştirak edən koqnitiv mexanizmləri müəyyənləşdirmək);

- Gender vəziyyətlərinə emosional reaksiyaları araşdırmaq (Fərdlərin cinsə uyğun kontekstlərə cavab olaraq verdikləri emosional reaksiyaları, gender identikliyinə formalaşmasında və müxtəlif ictimai çərçivələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə təsir edən duyğuların rolunu araşdırmaq);
- Davranış nümunələrini və gender rolunu araşdırmaq (Gender rolları və gözləntiləri ilə bağlı müşahidə edilən davranışları təhlil etmək, fərdlərin ənənəvi gender rollarına necə uyğun gəldiyini və ya onlardan necə yayındığını və bu cür davranışlara təsir edən psixoloji amilləri araşdırmaq);
- Gender identikliyinə formalaşmasında fərdi fərqləri araşdırmaq (Gender identikliyinə inkişafının altında yatan psixoloji prosesləri, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və psixoloji rifah kimi fərdi fərqlərin gender identikliyinə formalaşmasında ictimai təsirlərlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu araşdırmaq);
- Gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətləri bioloji baxımdan araşdırmaq (Fərdlərin cins anlayışını, ifadəsini və təcrübəsini formalaşdırmaq üçün, bioloji amillərin psixoloji proseslərlə necə kəsişdiyini araşdırmaq, cinsiyyət kimliyinin neyrobioloji əsasını, gender davranışlarına hormonal təsirləri, gender dəyişkənliyinə genetik təsirləri gender davranışı üzrə təkamül perspektivlərini araşdırmaq)
- Yetkinliyin gender inkişafına təsirini qiymətləndirmək (Yetkinlik ilə əlaqəli hormonal dəyişikliklərin cinsi identiklik, rollar və davranışlarla əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərə necə təsir etdiyini, cinsiyyətlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında pubertal inkişafın rolunu araşdırmaq).

Dissertasiya işinin metodoloji əsasları və metodları. Gender probleminə psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, möhkəm metodoloji əsasların yaradılması zəruridir. Bu, aydın tədqiqat məqsədlərinə müəyyən edilməsini və müvafiq tədqiqat metodlarının seçilməsini təmin etməyi əhatə edir. Burada əsas metodoloji mülahizələr aşağıdakılardır:

1. Tədqiqatın məqsəd və hipotezlərinə müəyyən edilməsi;
2. Ədəbiyyat icmalı (problemlə bağlı müasir elmi ədəbiyyatların nəzəri əsaslarını təhlil etmək, onlar arasında əlaqə qurmaq, gender tədqiqatlarının mahiyyətindən irəli gələn fənlərarası əlaqəyə riayət etmək).

3. Nümunə götürmə (hədəf əhali qrupunu müəyyənləşdirmək, seçimi əsaslandırmaq, nümunə təmsilçiliyini təmin etmək üçün, müvafiq seçmə üsullarından istifadə etmək, bir sıra perspektivləri ələ keçirmək üçün, nümunədəki müxtəlifliyi nəzərə almaq);
4. Məlumat toplama üsulları (sorgular, müsahibələr, fokus qrupları və ya eksperimental üsullar daxil olmaqla, tədqiqata uyğun məlumat toplama üsullarını seçmək, psixoloji xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün, etibarlı ölçmə vasitələri hazırlamaq);
5. Etik mülahizələr (məlumatların toplanmasına başlamazdan əvvəl iştirakçının məxfiliyinə və anonimliyinə zəmanət vermək, iştirakçılara potensial emosional təsiri dərk edərək həssas məsələləri ehtiyatla idarə etmək);
6. Məlumatların təhlili (məlumat təhlili planını aydın şəkildə təsvir etmək, istifadə edilən statistik və ya keyfiyyət metodlarını göstərmək, tədqiqat suallarını cavablandırmaq üçün, müvafiq statistik testlərdən və ya keyfiyyət analiz üsullarından istifadə etmək);
7. Müzakirə və nəticələr (nəticələri mövcud ədəbiyyat kontekstində şərh etmək, nəticələri nəzəriyyə və təcrübə üçün təsirlərini müzakirə etmək).

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərinə dair tədqiqatın elmi yeniliyi onun mövcud biliklərə unikal töhfələrindədir. Bu tədqiqatın yeniliyini vurğulayan bir neçə aspekti təqdim edirik:

1. Dissertasiyada multidissiplinar perspektivlərin inteqrasiyası təmin olunubdur. Gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlər haqqında hərtərəfli anlayış yaratmaq üçün, psixologiya, biologiya, sosiologiya və digər müvafiq fənlərdən olan fikirlər bir araya gətirilibdir.
2. Gender problemi ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin mürəkkəbliklərini daha yaxşı izah etmək üçün, mövcud nəzəriyyələri sintez edən və genişləndirən yeni nəzəri konstruksiya formalaşdırılıbdir.
3. Gender problemi kontekstində psixoloji xüsusiyyətləri öyrənmək üçün, innovativ tədqiqat metodologiyaları və ölçmə üsulları tətbiq olunubdur.

4. Tədqiqat, cinsiyyətin irq, etnik mənsubiyyət və sosial-iqtisadi status kimi digər sosial kateqoriyalarla kəsişməsinə araşdırır. Bu dərəcənin müəyində fərdlərin təcrübələrinin və psixoloji xüsusiyyətlərinin mürəkkəbliyini tanıyaraq daha əhatəli perspektiv təklif edir.
5. Tədqiqat, psixoloji xüsusiyyətləri statik hesab etmək əvəzinə, zamanla genderlə əlaqəli psixoloji proseslərin təkamülünü araşdırmaq üçün dinamik modellərdən istifadə edir. Bu psixoloji xüsusiyyətlərin həyatın müxtəlif mərhələlərində necə təzahür etdiyini və dəyişdiyini başa düşmək üçün şərait yaradır.
6. Tədqiqat sistemətik olaraq gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin qlobal və mədəni variasiyalarını araşdırır. Bu mədəni həssaslıq genderlə əlaqəli hadisələrin daha inklüziv və kontekstlə uyğun başa düşülməsinə kömək edir.
7. Tədqiqat gender psixologiyası ilə bağlı mövcud nəzəriyyələri tənqidi şəkildə qiymətləndirir, məhdudiyyətləri müəyyənləşdirir. Bu tənqidi təhlil, bu sahədə nəzəri irəliləyişlərə kömək edir.
8. Biz, eksperimentlərdən birinin Azərbaycanda tələbə qızları arasında keçirildiyini nəzərə alaraq, N.Dauning və K.Rouşun FİDS modelini təkmilləşdirdik, onun üzərində yeni bir model qurduq. Biz, FİDS modelinin məzmununda bəzi dəyişikliklər etdik və 39 maddədən ibarət olan modelə 4 maddə də əlavə etdik. Bizim təklif etdiyimiz FİDS modeli 43 maddədən ibarət oldu. Əlavə etdiyimiz 4 maddə (20-23) “aşkarlama” mərhələsinə əlavə olundu. Məqsəd, FİDS modelinin “aşkarlama” mərhələsini daha da gücləndirmək idi. Biz, FİDS modelinə etdiyimiz əlavələri və dəyişikləri əsaslandırdıq.
9. Biz, istifadə etdiyimiz eksperimentlərdən biri IPVAS modelində bəzi dəyişiklər etdik. 22 maddədən ibarət olan bu model 15 maddədə təqdim etdik. 2009-cu ildə türk tədqiqatçıları N.Şahin və M.Dişsiz tərəfindən yenidən işlənən bu şkalaya yeni 2 maddə əlavə etdik (maddə 6, 11). IPVAS alt şkalalarına yeni maddələrin əlavə olunması, yerli şəraitdə keçirilən eksperimentin elmi əhəmiyyətini artırdı. Biz bu

ehtiyacın nədən doğduğunu və yeniliyin nəyə görə edildiyini dissertasiyada əsaslandırdıq.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərinə dair tədqiqatda müdafiə olunan əsas müddəalar, çox güman ki, tədqiqatın xüsusi diqqət mərkəzinə, fərziyyələrə və nəticələrinə əsaslanır:

1. Cinsiyyət kimliyi multifaktorial təbiətə malikdir. Tədqiqat gender identikliyinə bioloji, psixoloji və sosial-mədəni amillərin birləşməsi ilə formalaşan mürəkkəb quruluş olduğu fikrini müdafiə edir.
2. Gender dinamik təbiətə malikdir. Tədqiqat cinslə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin statik olmadığını, lakin zamanla inkişaf etdiyini vurğulayır. O, gender identikliyinə və davranışının inkişafına və ifadəsinə töhfə verən dinamik proseslərin başa düşülməsinə vacibliyi ilə bağlıdır.
3. Tədqiqat, fərdlərin cins təcrübələrinə çoxsaylı sosial kimliklərin kəsişməsindən təsirləndiyini iddia edərək kəsişmənin əhəmiyyətini təsdiq edir. O, genderin hərtərəfli başa düşülməsinə müxtəlif perspektivləri və identiklikləri nəzərə alması fikrini müdafiə edir.
4. Tədqiqat, gender problemi ilə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin mədəniyyətlər arasında fərqli olduğu anlayışını müdafiə edir. Mədəni kontekstlərin fərdlərin psixoloji təcrübələrini və cinsiyyət ifadələrini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırdığını iddia edir.
5. Tədqiqat, ənənəvi gender stereotiplərinə qarşı tənqidi mövqeyi müdafiə edir və bu stereotiplərin fərdi ifadəni məhdudlaşdırdığını və zərərli qərəzlərə kömək etdiyini iddia edir.
6. Tədqiqat, gender disforiyasının qanuni psixoloji təcrübə kimi tanınmasını müdafiə edir.
7. Tədqiqat, genderlə əlaqəli müsbət psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında erkən müdaxilələrin və təhsilin əhəmiyyətini müdafiə edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyətinə aiddir:

- Tədqiqat, mövcud nəzəriyyələri təkmilləşdirmək və yeni konseptual çərçivələr təklif etməklə gender tədqiqatlarının

nəzəri əsasına töhfə verir. Bu, sahənin gender problemi ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətləri izah etmək və şərh etmək qabiliyyətini artırır.

- Tədqiqat, çoxsaylı sosial identikliklərin necə kəsişdiyini və psixoloji xüsusiyyətlərə necə təsir etdiyini tədqiq etməklə, kəsişmə anlayışımızı dərinləşdirir. Bu nəzəri irəliləyiş, fərdlərin təcrübələrinin və identikliklərinin mürəkkəbliyini qəbul edir.
- Tədqiqat, gender problemi ilə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin temporal dinamikasına işıq salır. Bu, psixoloji xüsusiyyətlərin həyatın müxtəlif mərhələlərində necə inkişaf etdiyini başa düşməmizi gücləndirir.
- Mədəni variasiyaların tədqiqi, psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə təzahür etdiyinə dair nəzəri anlayışlar təmin edir. Bu mədəni həssaslıq genderlə əlaqəli hadisələri başa düşməkdə kömək edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyətinə aiddir:

- Tədqiqatın nəticələri sübuta əsaslanan müdaxilələrin, siyasətlərin və proqramların inkişafı haqqında məlumat verə bilər. Bu praktik tətbiqlər gender problemi ilə bağlı psixoloji problemləri həll etmək, inklüzivliyi və bərabərliyi təşviq etmək potensialına malikdir.
- Praktiki nəticələr müxtəlif gender təcrübələri haqqında məlumatlılığı və dərk etməyi təşviq edən təhsil islahatlarına şamil edilə bilər. Buraya stereotiplərə və qərəzlərə qarşı mübarizə aparan, daha inklüziv öyrənmə mühitini təşviq edən təhsil kurikulumlarının və maarifləndirmə proqramlarının hazırlanması daxildir.
- Tədqiqat psixoloji dəstək xidmətlərinin inkişafı üçün təlimat verə bilər. Buraya gender problemi ilə məşğul olan fərdlərin unikal psixoloji xüsusiyyətlərini və problemlərini həll edən məsləhət və psixi sağlamlıq proqramları daxildir.
- Tədqiqatdan əldə edilən məlumatlar iş yerlərində müxtəliflik və inklüziv təşəbbüslərə məlumat verə bilər. Təşkilatlar müxtəlif gender kimliklərini tanıyan və onlara uyğunlaşdıran siyasətləri həyata keçirə, daha dəstəkləyici və ədalətli iş mühitini inkişaf etdirə bilər.
- Tədqiqatın nəticələri klinik şəraitdə, xüsusən də gender disforiyasının müalicəsində birbaşa tətbiq oluna bilər. Genderlə

bağlı çətinliklərlə bağlı psixoloji xüsusiyyətlərin dərk edilməsi terapevtik yanaşmalara və müdaxilələrə rəhbərlik edə bilər.

- Tədqiqatın praktiki tövsiyələri media təmsilçiliyi qaydalarına təsir göstərə bilər. Bu, mediada genderin daha dəqiq və həssas təsvirinə gətirib çıxara bilər, stereotiplərin azalmasına və müsbət təmsilçiliyin artmasına kömək edə bilər.
- Tədqiqatın praktiki nəticələri gender bərabərliyini təşviq edən və fərdləri gender kimliyinə və ya ifadəsinə görə ayrışdırılıclıqdan qoruyan dəyişiklikləri müdafiə edən hüquqi və siyasi islahatlara qədər uzana bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Ümumi psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. O, elmi seminarlarda, beynəlxalq konfranslarda məruzə və çıxışlarda müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca müddəaları, nəticə və tövsiyələri elmi məqalə və məruzə tezisləri şəklində çap olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, beş fəsil (1-ci fəsil 63.982 işarə; 2-ci fəsil 77.630 işarə; 3-cü fəsil 110.047 işarə; 4-cü fəsil 109.885 işarə; 5-ci fəsil 53.285 işarə; cəmi 505.585 işarə), on dörd yarım fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun seçimi və aktuallığı əsaslandırılır, onun öyrənilmə səviyyəsi, işlənilmə dərəcəsi açıqlanaraq göstərilir, tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasları, məqsədi və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, işin yeniliyi, gəlinən nəticələrin praktiki və elmi əhəmiyyəti əks etdirilir.

Dissertasiyanın “**Gender psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzəri və metodoloji əsasları**” adlanan birinci fəslində, genderlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlərin nəzəri və metodoloji əsasları tədqiq olunur. Gender psixologiyasındakı nəzəriyyələr fərdlərin gender rollarını, identikliklərini və gözləntilərini necə inkişaf etdirdiyi və mənimsədiyi barədə fikirlər ortaya qoyur. Çox vaxt sosial, kognitiv və təkamül perspektivləri ilə əlaqəli olan bu nəzəriyyələr, genderlə bağlı mürəkkəbliklərin hərtərəfli başa düşülməsinə kömək edir.

Gender psixologiyası sahəsi dinamikdir, cəmiyyətdəki dəyişiklikləri və inkişaf edən perspektivləri əks etdirir. O, dinamik tədqiqat sahəsi kimi, davamlı araşdırma və uyğunlaşma tələb edən çoxsaylı müasir problemlərlə üzləşir. Bu problemlərin həlli davamlı qeyri-bərabərliklərə töhfə verən əsas psixoloji mexanizmlərin hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir. Gender psixologiyasının gələcək istiqamətləri, bir çox identiklik amillərinin psixoloji proseslərlə necə kəsişdiyini və təsir etdiyini araşdırmaq üçün, kəşifən perspektivlərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Gender psixologiyasındakı müasir problemlərə daha inklüziv və mədəni cəhətdən həssas tədqiqat metodologiyalarına ehtiyac vardır. Ənənəvi üsullar müxtəlif mədəniyyətlər və icmalar arasında gender təcrübələrinin müxtəlifliyini əks etdirməyə bilər.

Texnologiyanın və sosial medianın gender rollarına və identikliklərinə təsiri artan narahatlıq sahəsidir. Çətinliklər arasında kiber zorakılıq, zərərli stereotiplərin onlayn şəkildə davam etdirilməsi və sosial medianın ənənəvi gender normalarına həm meydan oxumaq, həm də gücləndirmək potensialı daxildir. Gələcək tədqiqatlar rəqəmsal məkanların gender identikliklərinə və davranışına psixoloji təsirlərini araşdırmalıdır.

Gender psixologiyasının gələcək istiqamətləri gender bərabərliyinin təşviqinə yönəlmiş müdaxilələrin işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə üstünlük verməlidir. Bu, təkcə fərdi səviyyəli amillərin aradan qaldırılmasını deyil, həm də sistematik maneələrə qarşı mübarizəni və gender bərabərliyini dəstəkləyən mədəni və sosial dəyişiklikləri təşviq etməyi əhatə edir.

Gender psixologiyası inkişaf etməyə davam etdikcə, genderlə bağlı təcrübələrin çoxşaxəli xarakterini müəyyənləşdirmək üçün, müxtəlif tədqiqat metodları vacibdir. Tədqiqatçılar müasir cəmiyyətdə psixologiya və gender arasındakı mürəkkəb dinamikanın daha əhatəli və geniş başa düşülməsinə töhfə vermək üçün, həm müəyyən edilmiş, həm də yeni yaranan metodologiyaları tətbiq edirlər.

Bu fəsildə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Müxtəlif tədqiqat metodlarının birləşməsindən istifadə, gender psixoloji xüsusiyyətlərini daha dolğun və hərtərəfli başa düşməyə imkan verir. Keyfiyyət və kəmiyyət üsullarının birləşdirilməsi, eləcə də eksperimental və müşahidə

yanaşmalarının istifadəsi, bu problemin aspektlərinin müxtəlifliyini nəzərə almağa imkan verir.

- Tədqiqatda araşdırılan yanaşmaların hər biri, genderin fərdlərin psixoloji xüsusiyyətlərini və davranışlarını necə formalaşdırdığını başa düşməyə kömək edir.
- Cəmiyyətin və mədəniyyətin formalaşdırdığı gender rolları və stereotipləri, fərdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.
- Gender aspektlərinin öyrənilməsi bizə sosial-mədəni mühitin şəxsiyyəti necə formalaşdırdığını daha yaxşı anlamağa imkan verir.
- Cinslər arasındakı bioloji fərqlər, psixoloji xüsusiyyətlərə təsir edir. Bura həm fizioloji fərqlər, həm də davranış və psixi xüsusiyyətlərə təsir edən hormonal və neyrokimyəvi aspektlər daxildir.

Dissertasiyanın **“Gender psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən cinsi amillər”** adlanan ikinci fəslində gender psixologiyası daxilində cinsi amillərin tədqiqi edir. Kişilərin və qadınların beyinlərində müşahidə olunan struktur və funksional uyğunsuzluqlar idrak qabiliyyətlərində, emosional emalda və ünsiyyət üslubunda dəyişikliklərə təsir edir.

Təkamül perspektivi anlayışımıza dərinlik qatır, müəyyən psixoloji xüsusiyyətlərin əcdadlarımızın üzləşdiyi problemlərə uyğunlaşan cavablar kimi inkişaf edə biləcəyini təklif edir. Əcdad cəmiyyətlərində cinslər arasında əmək bölgüsü, ehtimal ki, bu gün də davam edən idrak və davranış meyllərinin formalaşmasında rol oynamışdır.

Bununla belə, mövzuya ətraflı yanaşmaq və hər bir cins daxilində əhəmiyyətli dəyişkənliyi qəbul etmək çox vacibdir. Bioloji amillərlə ətraf mühitin təsirləri arasında qarşılıqlı əlaqə dinamik və çoxşaxəlidir, insan təcrübələrinin müxtəlifliyinə töhfə verir. Bundan əlavə, mədəni və sosial gözləntilərin təsirini qiymətləndirməmək olmaz. Çünki onlar, fərdlərin özlərinə xas olan bioloji meyllərini necə ifadə etdiyini və yaşamasını formalaşdırır.

Bu fəsilə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Cəmiyyətin gözləntiləri, mədəni normalar və öyrənilmiş davranışlar, gender fərqlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

- Psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasında cinsi amillərin kompleks qarşılıqlı təsirini qəbul etmək, psixologiya sahəsində gender haqqında daha dərin biliklərin formalaşmasına kömək edir.
- Bioloji təsirlər hormonal dalğalanmaları, genetik meylləri və cinsə xas xüsusiyyətlərin yaranmasına kömək edən nevroloji prosesləri aktivləşdirir.
- Prenatal inkişaf və cinsi yetkinlik dövründə hormonal təsirlər, cinsiyyətlə əlaqəli fiziki və idrak xüsusiyyətlərinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.
- Araşdırmalar göstərir ki, genetik amillər və hormonal siqnallar arasındakı qarşılıqlı əlaqə, gender ifadələrinin müxtəlifliyinə daha çox kömək edir.
- Bioloji amillərin gender psixoloji xüsusiyyətlərinə təsirini başa düşmək, sosial-mədəni və psixoloji ölçüləri tamamlayan dərin perspektiv təmin edir.
- Gender psixologiyası daxilində cinsi amillərin tədqiqi, xüsusən də, bioloji təsirlərin araşdırılması, biologiya və genderlə əlaqəli psixoloji xüsusiyyətlər arasında mürəkkəb əlaqəni açır.
- Gender psixologiyası daxilində cinsi amillərin tədqiqi, xüsusən psixoloji və idrak fərqlərinin gender təhlili yolu ilə biologiya, psixologiya və ictimai gözləntilər arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur.
- Gender psixologiyasında cinsi faktorların tədqiqi, xüsusən ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqədə gender fərqlərinə diqqət yetirilməsi, fərdlərin cinsinə görə özlərini necə ifadə etmələrinin və başqaları ilə əlaqə qurmalarının çoxşaxəli xarakterini ortaya qoyur.
- Öyrənilmiş davranışlar danışıq yanaşmalarında, şifahi olmayan işarələrdə və ümumi ünsiyyət dinamikasında fərqlərə şərait yaradır.
- Hormonal təsirlər və beyin quruluşu kimi bioloji amillər cinslər arasında koqnitiv və psixoloji fərqlərə təsir edir.

Dissertasiyanın **“Psixoloji gender xüsusiyyətlərinin sosial-mədəni mənşəyi”** adlanan üçüncü fəslində psixoloji gender xüsusiyyətlərinin sosial-mədəni mənşəyinə diqqət yetirilir, onların fərdi identikliklərin formalaşmasına dərin təsiri araşdırılır.

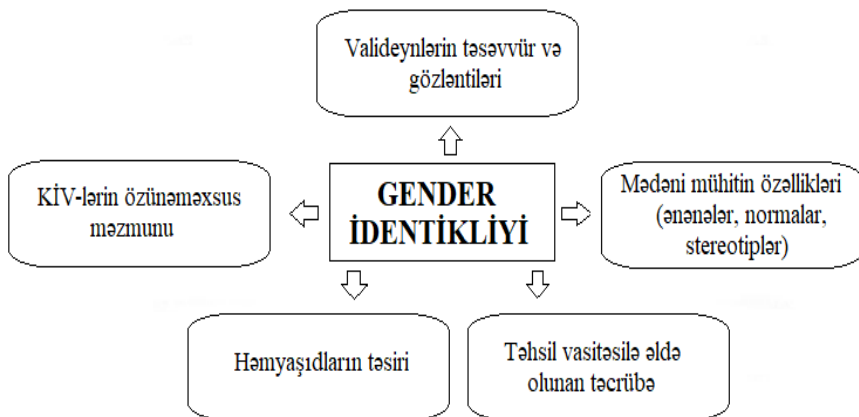
Gender identikliyi ilə bağlı psixoloji anlayışların təhlili, bu fenomenin mürəkkəbliyini və çoxşaxəli xarakterini ortaya qoyur. Görkəmli psixoloqların müxtəlif nəzəriyyə və perspektivlərini araşdırdıqda məlum olur ki, gender identikliyi bioloji, idrak, sosial və mədəni amillərin dinamik qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır.

Gender identikliyi ilə bağlı psixoloji konsepsiyaların təhlili inklüziv, mədəni cəhətdən həssas və kəsişən yanaşmalara ehtiyac olduğunu vurğulayır. Gender identikliyinə mürəkkəbliyini dərk etmək, gender spektri üzrə fərdlərin müxtəlif təcrübələrinə hörmət edən və təsdiq edən daha əhatəli anlayışın meydana çıxmasına şərait yaradır.

Gender stereotipləri, fərdlərin psixoloji rifahına və davranışına dərin təsir göstərir. Stereotipin daxililəşdirilməsi, özünü məhdudlaşdıran inanclarla və özünə hörmətin azalmasına səbəb ola bilər. Çünki fərdlər cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun gəlmək üçün, təzyiq hiss edirlər. Təzyiq, karyera seçimlərini əhatə edir, qadınlar və kişilər tez-tez özlərini ənənəvi olaraq cinsiyyətləri ilə əlaqəli sahələrə yönəldirlər. Bu stereotiplər həm də gender əsaslı zorakılıq və ayrı-seçkiliyin davamlı olmasına şərait yaradır.

Gender stereotipləri, gender identikliyinə və mənlik konsepsiyasının inkişafına kömək edir. Fərdlər cəmiyyətin gözləntilərini mənimsəyərək, onların cinsinə uyğun nəyin məqbul və ya uyğun olduğuna dair inanclar formalaşdırırlar. Psixoloji təsir, gender rollarının gücləndirilməsini, potensial olaraq özünüifadəni məhdudlaşdırmağı və cəmiyyət normalarına uyğunluğu təşviq edir.

Gender stereotipləri çox vaxt qeyri-real gözəllik standartlarını və gözləntilərini davam etdirir, fərdlərin heysiyyətinə və bədən imicinə təsir göstərir. Stereotip, cazibədarlıq ideallarına uyğun gəlmək üçün, bədən dismorfiyası və özünə hörmətsizlik kimi psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olur.



Şəkil 2. Gender identikliyinə formalaşmasını təmin edən sosial-mədəni amillər

Gender stereotipləri ilə formalaşan ictimai gözləntilər fərdlərin karyera seçimlərinə və istəklərinə təsir göstərir. Müəyyən peşələri xüsusi cinslərlə əlaqələndirən stereotiplər, imkanları məhdudlaşdırır və fərdləri ənənəvi normalardan kənar karyera qurmaqdan çəkindirə bilər. Bu, peşəkar icraya mane ola bilər və gender əsaslı peşə seçməsi davam etdirir.

Təhsil mühitində gender stereotipləri stereotip təhlükəsi kimi tanınan fenomen vasitəsilə akademik fəaliyyətə təsir göstərir. Öz cinsinə dair mənfi stereotipləri təsdiqləmək qorxusu, fərdlərin etimadını sarsıdır və onların akademik nailiyyətlərinə mane olur.

Gender stereotipləri, münasibətlərdə gözləntiləri formalaşdıraraq, şəxsiyyətlərarası dinamikaya təsir göstərir. Müəyyən edilmiş gender rolları ünsiyyət üslublarına, güc dinamikasına və tərəfdaşlıqlar daxilində əmək bölgüsünə təsir göstərir. Ənənəvi rollara uyğunlaşma, qeyri-bərabər münasibətlər dinamikası ilə nəticələnə bilər, fərdlərin ümumi məmnunluğuna və rifahına təsir edir.

Bu fəsilə aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- Gender identikliyi monolit anlayış deyil; daha doğrusu, müxtəlif təcrübələri əhatə edir. Fərdlər özünəməxsus mədəni, sosial və şəxsi şəraitləri kontekstində öz gender identikliyinə idarə edirlər.
- İdentikliyin müxtəlif aspektlərinin (irq, etnik mənsubiyyət, cinsiyyət və sosial-iqtisadi status kimi) necə kəsişdiyini və bir-

birinə necə təsir etdiyini nəzərə alan kəsişmə yanaşması, müxtəlif gender identiklikləri daxilində olan fərdlərin geniş təcrübələrini başa düşmək üçün çox vacibdir.

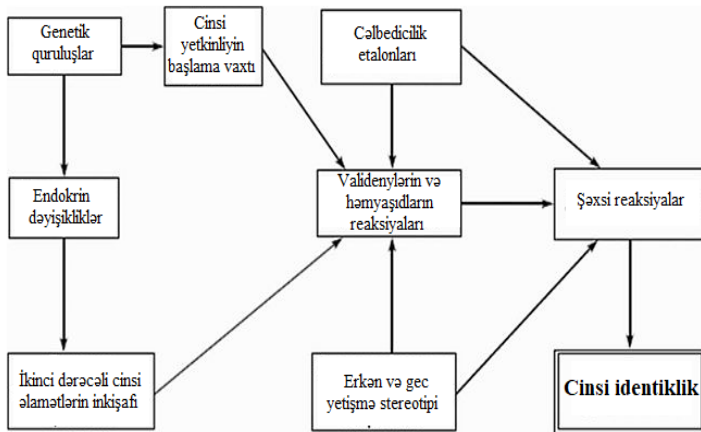
- Çox vaxt ikili çərçivələrə əsaslanan ənənəvi gender modelləri gender identikliklərinin müxtəlifliyini həddindən artıq sadələşdirməyə görə tənqidlə üzləşirlər.
- Sosial və mədəni amillər gender identikliyinə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Stereotiplər, gözləntilər və mədəni normalar gender rollarının qurulmasına kömək edir və fərdlərin gender spektri daxilində özlərini və başqalarını necə qəbul etmələrinə təsir göstərir.
- Bioloji amillər, o cümlədən hormonal təsirlər və nevroloji proseslər, gender identikliyinə inkişafına töhfə vermək üçün idrak prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bununla belə, təbiət və tərbiyə arasındakı qarşılıqlı əlaqə mürəkkəbdir və tam başa düşülmür.
- Gender identikliyinə dərk edilməsi onun axıcı və dinamik təbiətini vurğulayır. Şəxsiyyət statik deyil və fərdlər zaman keçdikcə cinsi identikliyinə dəyişikliklər və ya təkamüllər yaşayırlar.

S. Bem kimi psixoloqlar androqiniyanın vacibliyini vurğulayır və ənənəvi gender rollarından uzaqlaşır, fərdlərə öz cinsiyyətlərini orijinal mənliliklərinə uyğun şəkildə ifadə etmək imkanı verir.

Dissertasiyanın **“Fərdin sosiallaşma prosesinin gender təhlili”** adlanan dördüncü fəslində fərdlərin sosiallaşma prosesinin gender təhlili ictimai gözləntilərin, mədəni normaların və institusional strukturların gender kimliyi və rollarının inkişafını formalaşdırdığı mürəkkəb yolları işıqlandırır.

Gender rolunun formalaşmasına bioloji təsirlərin davam etdirilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar mürəkkəbliklərin daha dərindən dərk edilməsinə kömək edəcəkdir. Gələcək tədqiqatlar gen-mühit qarşılıqlı təsirlərini, epigenetik dəyişiklikləri və hormonal dalğalanmaların yeniyetməlik dövründə neyroinkişafa təsirini araşdırmalıdır. Bu tədqiqat müsbət gender identikliyinə təşviq etməyə və ictimai gender normalarından kənara çıxma ilə bağlı potensial mənfi psixoloji nəticələrin yumşaldılmasına yönəlmiş məqsədyönlü müdaxilələrin işlənilib hazırlanması barədə məlumat verəcəkdir.

Yeniyetmə identikliyinə formalaşması, xüsusən də gender kontekstində müxtəlif idrak inkişaf proseslərinin təsiri altında olan dinamik və çoxşəxəli prosesdir. Bioloji, koqnitiv və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri onun mürəkkəbliyinə səbəb olur. Yetkinlik dövründə hormonal dəyişikliklər də daxil olmaqla, bioloji amillər yeniyetmələrin fiziki və fizioloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasında rol oynayır. Bu dəyişikliklər, gender identikliyinə formalaşmasına təsir göstərmək üçün, idrak və sosial proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə olur.



Şəkil 3. Cinsi identikliyin formalaşması
amilləri və mexanizmləri

Koqnitiv çeviklik, yeniyetmələrə genderlə bağlı müxtəlif perspektivləri araşdırmağa, normaları sorğulamağa və sərt stereotiplərə müqavimət göstərməyə imkan verir. Bu koqnitiv bacarıq, gender rollarının daha açıq və əhatəli başa düşülməsinə kömək edir. Mücərrəd düşüncə yeniyetmələrə genderlə bağlı mücərrəd anlayışları, məsələn, stereotiplər və ictimai gözləntiləri konseptuallaşdırmağa və onlara sual verməyə imkan verir. Yeniyetmələrin cinslə bağlı öz dəyərlərini, inanclarını və təcrübələrini kəşf etmələri üçün, özünü əks etdirmə vacibdir. Bu introspektiv proses, daha orijinal və özünü dərk edən gender kimliyinin qurulmasına kömək edir.

Sosial müqayisə yeniyetmələrin həmyaşdları və cəmiyyət normaları ilə bağlı öz cinsi kimliklərini necə qəbul etmələrinə təsir göstərir. Bu proses gender haqqında ictimailəşdirilmiş və kontekstləşdirilmiş anlayışın qurulmasına kömək edir. E.Eriksonun identiklik və rol qarışıqlığı mərhələsi, yeniyetməlik dövründə

identiklik axtarışının və öhdəliyin vacibliyini vurğulayır. İdentikliyin formalaşması, sabit və ardıcıl mənlik hissəsinə nail olmaq üçün, müxtəlif aspektlərin, o cümlədən, genderin integrasiyasını nəzərdə tutur. S.Bemin nəzəriyyəsi isə, genderlə bağlı məlumatların təşkili və şərhində idrak proseslərinin aktiv rolunu vurğulayır. Yeniyetmələr fəal şəkildə cins anlayışlarını və ifadələrini formalaşdıran psixi çərçivələr qururlar.

Bu fəsildə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Ailə dinamikası, həmyaşıdların qarşılıqlı əlaqəsi və media təmsilçiləri kimi sosial təsirlər genderlə bağlı idrak proseslərini formalaşdıran kritik amillərə çevrilir.
- Yetkinlik dövründə hormonal dəyişikliklər də daxil olmaqla bioloji amillər, çox vaxt gender rolları ilə bağlı cəmiyyətin gözləntilərini formalaşdıran cinsin spesifik xüsusiyyətlərinə təsir edir.
- Sosiallaşma prosesi fərdlər və onların sosial mühiti arasında dinamik və davamlı qarşılıqlı əlaqədir, qavrayışlara, davranışlara və mənlik anlayışına təsir göstərir.
- Erkən uşaqlıqdan fərdlər ailə dinamikası, təhsil sistemləri, media təmsilçiləri və həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə cinsiyyət mesajlarına və gözləntilərinə məruz qalırlar.
- Sosiallaşma prosesi, gender normalarının daxililəşdirilməsinə, fərdlərin özünü qavrayışının formalaşmasına və onların cəmiyyətdəki rollarına təsir göstərməsinə kömək edir.
- Bioloji markerlər davranış modellərinə, idrak inkişafı və emosional təcrübələrə təsir göstərərək gender identikliyinə qurulması üçün zəmin yaradır.
- Sosiallaşma prosesi gender anlayışını gücləndirir və təkmilləşdirir. Yeniyetməlikdən əvvəlki və sonrakı dövrdə fərdlər gender rollarının formalaşmasına kömək edən çoxsaylı mədəni, ailəvi və ictimai təsirlərə məruz qalırlar.
- Media, həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqə və təhsil sistemləri mövcud gender normalarının möhkəmləndirilməsində və ya onlara qarşı mübarizədə mühüm rol oynayır.
- Mücərrəd düşünmək və ictimai gözləntiləri əks etdirmək bacarığı, fərdlərə gender normalarını tənqidi qiymətləndirməyə və mənimsəməyə imkan verir, onların gender kimliyinin qurulmasına təsir göstərir.

Dissertasiyanın “**FİDS, GPS, PWBS və IPVAS şkalalarının kəşiməsində aparılan eksperimentin nəticələri**” adlanan beşinci fəslində tərəfimizdən həyata keçirilən eksperimentin metodoloji əsasları, eksperiment materiallarının statistik təhlili və onların nəticələri, eksperiment statistikasının psixoloji təhlili və əldə olunan nəticələrdən bəhs olunur.

1. Qız tələbələrin FİDS, GPS və PWBS üzrə statistik təhlilinin psixoloji nəticələri

FİDS, GPS və PWBS şkalalarında aparılan eksperiment göstərir ki, hər üç skala arasında bir-birini tamamlayan əlaqə mövcuddur. FİDS passiv qəbuletmə mərhələsi ilə GPS arasında orta mənfi əlaqə vardır. Bu vəziyyətdə qadınların passiv qəbuletmə balları artdıqca, gender qavrayışları azalır və onlar, patriarxal sistemin tətbiq etdiyi ənənəvi gender rollarının faydalı olduğuna və kişilərin daha üstün olduğuna inanırlar. Onlar, vəziyyəti inkar etməyə və ya fərdi mədəni qərəzdən xəbərsiz olmağa meyillidirlər.

Araşdırmada qızların passiv qəbul balları ilə təhsil səviyyəsi arasında əhəmiyyətli fərq aşkar edilməmişdir ($t_{250} = -.713$; $p > 0.05$) (cədvəl 1).

Qızların təhsil dəyişəninə görə, FİDS təkyönlü ANOVA nəticələri

Cədvəl 1.

FİDS		N	$\bar{X}$	Ss	t	p	Sd
Təhsilə görə	İbtidai təhsil	7					
	Orta təhsil	151	116.40	11.12			420
	Ali təhsil	75	117.75	11.90	- .713	.482	
	Magistr və +	17					

Qızların FİDS alt şkalaları üzrə ballarında, onların yaş, ixtisas, bölgə, ana və ata təhsili səviyyələrinə görə, fərq olub-olmadığını müəyyən etmək üçün, FİDS təkyönlü ANOVA nəticələri verilmişdir.

Qızların yaş səviyyələrinə görə FİDS ümumi bal ortalamaları əlaqəsiz nümunələr üçün, təkyönlü variasiya analizi ilə araşdırılmışdır. Əhəmiyyətli fərqi müəyyən edən Scheffe testi nəticəsində əsas fərqi “18-19 yaş” və “24 yaş +” qrupları arasında olduğu müəyyən edilib.

FİDS aşkarlama mərhələsi ilə PWBS arasında mənfi əlaqə aşkar edilmişdir. Qadınların aşkarlama balları artdıqca, onların PWBS səviyyəsi aşağı düşür. Bu, müxtəlif ziddiyyətləri ehtiva edən, özünü və rolunu şübhə altına alan proseslə bağlıdır. Aşkarlama mərhələsinə keçid prosesində olan tələbə qızlar ənənəvi qadınlıq və patriarxal mədəniyyətə neqativ baxırlar.

FİDS passiv qəbuletmə mərhələsi ilə PWBS arasında aşağı səviyyəli müsbət əlaqə vardır. PWBS-dən alınan yüksək bal, fərdlərin müxtəlif psixoloji resurslara və güclü tərəflərə malik olduğunu göstərir.

Qızların bir neçə parametərə görə dəyişən yaş, ixtisas, bölgə, ana və ata təhsili dəyişəninə görə, FİDS passiv qəbul ballarının təkyönlü ANOVA nəticələrinə diqqət yetirəcəyik (cədvəl 2).

Qızların yaş, ixtisas, bölgə dəyişəninə görə,
FİDS passiv qəbul ballarının təkyönlü ANOVA nəticələri

Cədvəl 2.

FİDS	Variasiya mənbəyi	Kvadratları n cəmi	Sd	Kvadratları n orta məxrəci	F	P
Yaşa görə	Qruplararası	189.325	4	55.232		
	Qruplardaxili	62145.324	411	13.123		
	Cəmi	6243.657	421		4.546	.003
İxtisasa görə	Qruplararası	898.343	9	89.546		
	Qruplardaxili	5123.089	423	14.343		
	Cəmi	6235.444	421		7.879	.000
Bölgəyə görə	Qruplararası	821.546	7	133.878		
	Qruplardaxili	52345.768	422	121.345		
	Cəmi	53243.111	414	135.546	1.546	.314

FİDS sintez mərhələsi ilə GPS və PWBS şkalası arasında orta müsbət əlaqə var. Bu mərhələdə qadınlar, qadın olmağın müsbət

tərəflərinə diqqət yetirir, realist və müsbət kimlik xüsusiyyətlərini mənimsəyir, gender rolları aradan qaldırılır və öz fərdi dəyərlərinə uyğun seçim edirlər. FİDS sintez mərhələsində bal artdıqca, PWBS səviyyəsi də artır. Passiv qəbuletmə mərhələsində olan qız tələbələrədən fərqli olaraq, sintez mərhələsində olan qızlar psixoloji xoşbəxtlik miqyası və azadlığı daha yüksəkdir.

FİDS aktiv iştirak mərhələsi ilə GPS arasında orta müsbət əlaqə aşkar edilmişdir. Mövzuları seçərkən qız tələbələr, şəxsi məmnunluqlarını, istedadlarını və sosial dəyişikliklərə təsir imkanlarını nəzərə alırlar. Qız tələbələrin fəal iştirak səviyyəsi artdıqca, onların gender qavrayışları da artır. FİDS aktiv iştirak mərhələsi ilə PWBS arasında əhəmiyyətli müsbət əlaqə aşkar edilmişdir. Qızların aktiv iştirak səviyyəsi artdıqca, psixoloji xoşbəxtliyi də artır.

Tədqiqatın nəticələrinə görə, FİDS və PWBS arasında əhəmiyyətli və müsbət əlaqə olduğu müəyyən edilmişdir. Yəni, qızların FİDS səviyyələri artdıqca, onların PWBS psixoloji xoşbəxtliyi də artır.

FİDS passiv qəbuletmə və yayılma ballarının yaş qruplarına görə fərqli olduğu, aşkarlama, sintez və aktiv iştirak ballarının yaş qruplarına görə fərqlənmədiyini müəyyən edilmişdir. Demək olar ki, qızların aşkarlaması, sintezi və aktiv iştirak balları yaşları ilə, fərqli təsirlərlə artmaqdadır. Aşkarlama mərhələsi üçün, orta yaş qrupları nəzərə alındıqda, 18-19 yaş qrupunda olan qızların ən yüksək aşkarlama balına sahib olduğu görülür. Bu sıralamadan sonra 22-23 yaş qrupu, 20-21 yaş qrupu və 24 və yuxarı yaş qrupu izləndiyi görülür.

Qızların yaşa görə, FİDS yayılma ballarının
təkyönlü ANOVA nəticələri

Cədvəl 3.

FİDS	Variasiya mənbəyi	Kvadratların cəmi	Sd	Kvadratların orta məxrəci	F	P
Yaşa görə	Qruplararası	51.435	4	12.435		
	Qruplardaxili	2123.879	423	7.657		
	Cəmi	2665.546	434		2.657	.034

18-19 yaş qrupunun aşkarlama, sintez və aktiv iştirak mərhələlərində ən yüksək bal topladığı görülür. Feminist kimliyin irəli mərhələləri olan sintez və aktiv iştirak mərhələlərinin aşağı yaş qrupları olan qızlarda daha yüksək olduğu görülür. Tədqiqat nəticələrinə uyğun olaraq, FİDS kimlik inkişafının və ümumilikdə feminizmin gənc nəsillər tərəfindən daha çox mənimsənildiyini, tanındığını və inkişaf etməyə davam etdiyini söyləmək olar.

Sintez mərhələsi üçün orta yaş qrupları nəzərə alındıqda, 18-19 yaş qrupunun ən yüksək sintez balına sahib olduğu görülür. Daha sonra 20-21 yaş qrupu, 22-23 yaş qrupu və 24 və yuxarı yaş qrupunun izlədiyi görülür. Aktiv iştirak mərhələsi üçün yaş qruplarının ortalama sıralamasını nəzərə alsaq, 18-19 yaş qrupunun ən yüksək aktiv iştirak balına sahib olduğu görülür.

Tapıntılar passiv qəbul mərhələsində ən aşağı balın 18-19 yaş qrupuna aid olduğunu, 24 yaş qrupunun isə passiv qəbul mərhələsində ən yüksək bal topladığını göstərir. Genişlənmə mərhələsində ən yüksək balın 22-23 yaş qrupunun olduğu görülür. FİDS inkişafının daha az inkişaf etmiş mərhələlərində olan insanların gender rolları haqqında daha çox stereotipik təsəvvürlərə sahib olması və inkişafın daha inkişaf etmiş mərhələlərində olan insanlara nisbətən onları daha çox mənimsəməsidir. Çünki bu mərhələdə kişi üstünlüyü və ənənəvi gender rolları qəbul edilir və gender əsaslı ön mühakimə şüurlu deyil. Tədqiqat çərçivəsində əldə edilən tapıntılar, gənc fərdlərin FİDS inkişafının digər yaş qrupları ilə müqayisədə əhəmiyyətli fərqlərə malik olduğu hipotezini dəstəkləyir ki, bu da araşdırmanın fərziyyələrindən biridir.

Araşdırma nəticələrinə görə, qızların FİDS səviyyələrinin təhsil səviyyələrinə görə fərqlənmədiyi müəyyən edilib. Təhsil səviyyəsi qadınların FİDS inkişafına ciddi təsir göstərmir. Əldə edilən nəticələrə uyğun olaraq, təhsilin bakalavr və magistr pillələrində oxşar nailiyyətlərin və ali təhsil səviyyəsində kursların olmasının effektiv olduğu düşünülür. Araşdırmanın əsas fərziyyələrindən biri olan təhsil səviyyəsinin artırılmasının qızların FİDS inkişafına müsbət təsir edəcəyi ehtimalını dəstəkləyir. Araşdırma nəticələrinə əsasən qızların bakalavr və magistr təhsil səviyyələrinin FİDS şkalaları (passiv qəbul, aşkarlama, yayılma, sintez, aktiv iştirak) üzrə ballarının bir-birinə yaxın olduğunu göstərir. FİDS ilkin mərhələsindən irəli mərhələlərə qədər təhsil səviyyəsinin

artırılmasının feminist kimliyin artmasında təsirli olduğu söylənilə bilər.

Proqnozlaşdırılan dəyişənlərə görə, qızların FİDS
regressiya təhlili nəticələri

Cədvəl 4.

Passiv qəbul balları							
Müstəqil dəyişənlər	B	Standart xəta	B	T	P	İkili	Qism i
Sabit	27.297	2.005	-	13.616	.000	-	-
GPS	-.116	.016	-.331	-7.230	.000	-.319	-.331
PWBS	.076	.026	.133	2.897	.004	.107	.124
R=0.348 R ² =0.123 F2-450=28.213 P=.001							
Sintez balları							
Sabit	17.774	1.589	-	11.183	.000	-	-
GPS	.129	.013	.431	10.211	.000	.441	.411
PWBS	.120	.021	.245	5.797	.004	.215	.251
R=0.524 R ² =0.201 F2-450=70.343 P=.000							
Aktiv iştirak balları							
Sabit	4.307	1.751	-	2.459	.014	-	-
GPS	.180	.014	.527	12.825	.000	.512	.531
PWBS	.070	.023	.122	2.968	.003	.143	.124
R=0.532 R ² =0.2199 F2-450=80.111 P=.000							

Tədqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, qızların oxuduqları ixtisasdan asılı olaraq, FİDS ümumi balı və passiv qəbul mərhələlərinin əhəmiyyətli bir fərq göstərdiyi aşkar edilmişdir. Aşkarlama, yayılma, sintez və aktiv iştirak mərhələlərində oxunan ixtisasdan asılı olaraq, ciddi fərq olmadığı müəyyən edilmişdir. Ən yüksək FİDS balı riyaziyyatçı ixtisasında, ən aşağı FİDS balı filologiya ixtisasında təhsil alan qadın tələbələrə aiddir. Passiv qəbul

mərhələsində ən yüksək balların filologiya ixtisasında təhsil alan qızların olduğu görülür. Ən aşağı passiv qəbuletmə balı riyaziyyatçı ixtisasında təhsil alan qızlara məxsusdur. Aşkarlama mərhələsində ən yüksək balların jurnalist ixtisasında təhsil alan qızların olduğu görülür. Aşkarlama mərhələsində ən aşağı bal fizik qızlara məxsusdur. Görünür ki, passiv qəbuletmə və aşkarlama mərhələlərində ən yüksək bal filoloq qızlara məxsusdur. Buna əsaslanaraq demək olar ki, filoloq qızlar ənənəvi gender rollarını və iyerarxiyasını daha çox mənimsəyirlər. Yayılma mərhələsi üçün, ən yüksək bal jurnalist tələbələrə məxsusdur.

Passiv qəbuletmə mərhələsinin qadınların yaşadıkları coğrafi bölgəyə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyi aşkar edilmişdir. Yaş qruplarına görə FİDS aşkarlama, yayılma, sintez və aktiv iştirak ballarının ümumi ballarının fərqlənmədiyi müəyyən edilmişdir. Passiv qəbuletmə mərhələsi üçün, coğrafi bölgəyə görə ən yüksək passiv qəbuletmə balına cənub bölgəsində yaşayan qızlar, ikinci yerdə isə, qərb bölgəsində yaşayan qızlar gəlir. Ən aşağı passiv qəbul balının qərb bölgəsində yaşayan qızlara aid olduğu görülür. Tədqiqat çərçivəsində əldə edilən tapıntılar araşdırmanın fərziyyələrindən biri olan FİDS yaşayış bölgəsinə görə fərqləndiyi hipotezini dəstəkləyir.

FİDS ümumi balının fərqli təhsil səviyyələri almış ataları olan qızlarla müqayisədə əhəmiyyətli bir fərq göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Atanın təhsil səviyyəsinə görə passiv qəbul, aşkarlama, yayılma, sintez və aktiv iştirak ballarının fərqlənmədiyi müəyyən edilib. FİDS ümumi balında atanın orta təhsil səviyyəsi nəzərə alındıqda, atası universitet məzunu olan qızların ən yüksək balı aldığı görülür. Ən aşağı balın, ataları savadsız qızlara aid olduğu görünür.

FİDS ümumi balının fərqli təhsil səviyyələri almış anaları olan qızlarla müqayisədə əhəmiyyətli bir fərq göstərdiyi aşkar edilmişdir. Ananın təhsil səviyyəsinə görə passiv qəbul, aşkarlama, yayılma, sintez və aktiv iştirak ballarının fərqlənmədiyi müəyyən edilmişdir. Ümumi bal üçün ananın orta təhsil səviyyəsi nəzərə alındıqda, ən aşağı balı savadsız anası olan qızların aldığı görülür. Ən yüksək FİDS balının anaları universitet məzunu olan qızlara aid olduğu görülür. Araşdırmanın fərziyyələrindən biri olan feminist kimliyin ananın təhsil səviyyəsinə görə fərqləndiyinə dair tapıntıları dəstəkləyir. Bu, savadsız anaları olan qızların feminist kimlik göstəricilərinin aşağı olması ilə bağlıdır. Təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi və anaların

övladlarını koqnitiv çevikliklə böyütməsi, böyüməkdə olan nəsillərin gender bərabərsizliyini dərk etməsinə və bununla mübarizə aparmasına kömək edir.

Tədqiqatın nəticələri çərçivəsində FİDS alt şkalaları (passiv qəbul, sintez, aktiv iştirak) ilə gender qavrayışı və psixoloji xoşbəxtlik arasında əhəmiyyətli əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir. Feminist kimliyin ilk mərhələsi olan passiv qəbul etmə ilə gender qavrayışı arasında mənfi və əhəmiyyətli bir əlaqə olduğu görünür. Bu nəticəyə uyğun olaraq, qadınların passiv qəbul balları artdıqca, gender qavrayışları da azalır. Bu nəticə gözlənilir, çünki qadınlar bu mərhələdə ənənəvi gender rollarını mənimsəmişlər və onlara qarşı törədilmiş ayrı-seçkilikdən xəbərsizdirlər. Passiv qəbul və psixoloji xoşbəxtlik arasında aşağı səviyyəli müsbət əhəmiyyətli əlaqə olduğu görünür. Feminist kimliyin erkən mərhələsi, fərdi yönümlü mənlik konsepsiyası ilə, feminist kimliyin son mərhələsi isə qrup yönümlü kimlik ilə əlaqələndirilir. Demək olar ki, feminist kimliyin ilkin mərhələsində sorğu-sualın olmaması və gender rollarının mənimsənilməsi və onlar haqqında məlumatlılığın aşağı olması ilə bağlıdır.

Feminist kimliyin sintez mərhələsi ilə gender qavrayışı və psixoloji xoşbəxtlik arasında əhəmiyyətli əlaqələr aşkar edilmişdir. Sintez mərhələsi ilə gender qavrayışı arasında müsbət orta əlaqə olduğu görünür. Qızların sintezi yüksəldikcə, inkişaf etmiş feminist kimlik mərhələlərindən biri, gender qavrayışları artır. Bu mərhələdə gender rollarının tanındığı və aşıldığı, fərdi hərəkətlərin şəxsi və sosial nəticələri olacağı aydın olur. Feminist kimlik daha dərin kök saldıqca daha realist dünya görüşü yaranır. Bu, ənənəvi gender rollarının aradan qaldırıldığı, diqqətin qadın olmağın müsbət aspektlərinə yönəldiyi və balanslaşdırılmış mənlik konsepsiyasının formalaşdığı mərhələdir. Bu kontekstdə, bu mərhələnin gender qavrayışı ilə əlaqəli olması gözlənilən nəticədir. Feminist kimliyin sintez mərhələsi ilə psixoloji xoşbəxtlik arasında müsbət əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir.

2. Qız və oğlan tələbələrin GPS və IPVAS üzrə statistik təhlilinin psixoloji nəticələri

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən məlumatlar araşdırıldığında məlum oldu ki, tələbələrin IPVAS və GPS ballarının ortalaması ümumən aşağı səviyyədədir. Tələbələr oxuduqları müddətdə Bakı və Gəncə kimi böyük şəhərlərdə yaşadıkları üçün, zorakılığın mədəni

ötürülməsinə çox məruz qalmırlar, nəsil xüsusiyyətlərinə görə sosial davranışa və həyata tənqidi yanaşırlar. Son illərdə gender maarifçiliyinin inkişafı, IPVAS şkalasının aşağı səviyyədə olmasında təsirli olmuşdur.

IPVAS üzrə oğlanların orta balının qız iştirakçıların orta balından yüksək olduğu görüldü. Oğlanların daha çox ənənəvi düşüncəyə sahib olduqları və şiddəti daha çox bəyəndikləri aşkar edilir. Bu fərqi kişi və qadınların genetik xüsusiyyətləri, eləcə də cəmiyyətin cinslərə təyin etdiyi rollarla əlaqəli olduğu düşünülür.

Qruplararası təhlildə Bakı-Abşeron, Sumqayıt bölgəsindən olan tələbələrin IPVAS üzrə münasibət balları aşağıdır ($p<0.05$). İnkişaf etmiş sənaye sayəsində yüksək işçi qüvvəsi, iştirak nisbəti və iqtisadi gəlir, böyük şəhərlərdə yüksək təhsil səviyyəsi və mədəni quruluş kimi amillər, zorakılığa meyilliyi zəiflədir.

Tələbələrin IPVAS şkalası ballarını bölgələrə görə müqayisə etmək üçün, keçirilmiş Kruskal Wallis H testinin nəticələri göstərilir. Cədvəldəki (cədvəl 5) məlumatlar tədqiq edildikdə, IPVAS ballarında ölkənin regionundan asılı olaraq əhəmiyyətli fərq olduğu aşkar edilmişdir ($p<0.05$). Məlumatlara görə, IPVAS orta balının ən yüksək olduğu qərb bölgəsi olmuş ($S.O.=465.55$), cənub bölgəsi ən aşağı bölgə olubdur ($S.O.=323.43$; $p<0.05$).

Tələbələrin yaşadıqları bölgəyə görə IPVAS ballarının müqayisəsi

Cədvəl 5.

Bölgələr	N	Sıra Ortalaması	H	P
Cənub bölgələri	75 - 71	343.43	15.787	.012 $p<0.05$
Şimal bölgələri	52 - 41	389.11		
Qərb bölgələri	76 - 64	465.55		
Bakı-Abşeron, Sumqayıt	47 - 24	398.33		

Tələbələrin analarının təhsil vəziyyətinə görə IPVAS ballarını müqayisə etmək üçün keçirilmiş Kruskal Wallis H testinin nəticələri araşdırıldığında, balların bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmədiyi aşkar edilmişdir ($p>0,05$). Aşkar edilən məlumatlara görə, anaları ibtidai təhsilli olanlar IPVAS üzrə ən yüksək bala

(S.O.=388.11), anaları orta təhsilli olanlar da IPVAS üzrə yüksək bala malikdirlər (379.66). Anaları magistr və daha yuxarıda olanlar isə, IPVAS üzrə ən aşağı orta bala malikdirlər (S.O.=311.23) (cədvəl 6).

Tələbələrin valideynlərinin təhsil vəziyyətinə görə IPVAS ballarının müqayisəsi

Cədvəl 6.

ANA	N	Sıra Ortalaması	H	P
İbtidai təhsil	18 – 9	388.11	1.454	.011 p<0.05
Orta təhsil	169- 123	379.66		
Ali təhsil	56-59	341.33		
Magistr və yuxarı	7-9	311.23		
ATA				
İbtidai təhsil	7-8	376.22	5.311	.221
Orta təhsil	151-111	346.64		
Ali təhsil	75-65	326.11		
Magistr və yuxarı	17-16	255.34		

Cədvəldəki məlumatlar araşdırıldığında, IPVAS üzrə balların atanın təhsil vəziyyətinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmədiyi aşkar edilmişdir ($p>0,05$). Aşkar edilən məlumatlara görə, ataları ibtidai və orta təhsilli olanlar IPVAS üzrə ən yüksək bala (S.O.=376.22 və 346.64), ataları IPVAS üzrə orta balının magistratura/+ pilləsi olanlar üçün ən aşağı (S.O. = 255.34) olduğu müşahidə edilmişdir.

GPS balları cinsə görə müqayisə edildikdə, əhəmiyyətli bir fərq tapıldı ($p < 0,05$). Məlum oldu ki, oğlanların GPS bal ortalaması, qız iştirakçıların orta balından yüksəkdir. Qız tələbələr oğlanlara nisbətən daha bərabərlikçidirlər. Bu fərq, uşaqların cəmiyyətin cinslərə təyin etdiyi rollara uyğun böyüdülməsi, oğlanların daha çox stereotiplərə sahib olması və bunların doğru olduğuna inanması ilə bağlıdır.

GPS balları bölgəyə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir ($p<0,05$). Bakı-Abşeron, Sumqayıt bölgəsində yaşayan iştirakçıların GPS bal ortalaması (S.O. = 433.55) digər bölgələrdən olan iştirakçıların ortalama balından (S.O. = 335.10) yüksəkdir (cədvəl 5.16).

Qruplararası təhlilə əsasən müəyyən edilmişdir ki, tələbə psixoloqların GPS balları filoloqlarından xeyli yüksəkdir. Qızların adətən filologiya sahəsinə meyil etməsi, müəyyən qədər ənənəvi stereotiplərlə bağlıdır. Görünür, onlar bu araşdırmada özünü biruzə vermişdir.

Tələbələrin valideynlərinin təhsil səviyyəsi yüksək olduqca, onların gender stereotipləri səviyyəsi də azalır. Çünki savadlı ailədə böyüyən övladın dünyagörüşü daha bərabərlikçi və tolerant olur.

Bu fəsildə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- Qızlarda passiv qəbul səviyyəsi artdıqca, gender qavrayışları azalır, ənənəvi gender rollarının faydalılığına inam da azalır. Onlar, patriarxal sistemin tətbiq etdiyi ənənəvi gender rollarının faydalı olduğuna və kişilərin daha üstün olduğuna inanırlar. Onlar, vəziyyəti inkar etməyə və ya fərdi mədəni qərəzdən xəbərsiz olmağa meyillidirlər.
- Qızların feminist aşkarlanma nisbəti artdıqca, onların psixoloji rifahı da artır. Bu mərhələdə olan tələbə qızlar ənənəvi qadınlıq və patriarxal mədəniyyətə neqativ baxırlar.
- Feminist identiklik səviyyəsi yüksək olan qızlar öz identikliklərinin müsbət tərəflərinə diqqət yetirir, gender rollarını rədd edir, real xüsusiyyətləri qəbul edir və psixoloji rifah səviyyəsi yüksək olur. Feminist identiklik səviyyəsi aşağı olan qız tələbələrədən fərqli olaraq, sintez mərhələsində olan qızların psixoloji xoşbəxtlik miqyası və azadlığı daha yüksəkdir.
- Xüsusən, 18-19 yaş qrupu, gender rollarına dair daha mütərəqqi fikirləri dəstəkləyərək, yüksək feminist identiklik səviyyəsi nümayiş etdirirlər. Tədqiqat nəticələrinə uyğun olaraq, feminist identiklik səviyyəsi inkişafının və ümumilikdə, feminizmin 18-19 yaş qrupu tərəfindən daha çox mənimsənildiyini, tanındığını və inkişaf etməyə davam etdiyini söyləmək olar.
- Feminist identiklik səviyyəsi psixologiya, jurnalistika, riyaziyyat üzrə təhsil alan qızlarda yüksək, filologiya üzrə təhsil alan qız tələbələr arasında isə, nisbətən aşağıdır. Filologiya ixtisasında təhsil alan qızların feminist identiklik səviyyəsi digərlərindən aşağıdır. Onlar, daha çox ənənəvi baxışları nümayiş etdirirlər.

- Cənub bölgələrindən olan tələbə qızlar arasında feminist identiklik səviyyəsi digərlərindən aşağıdır. Tədqiqat çərçivəsində əldə edilən tapıntılar araşdırmanın fərziyyələrindən biri olan FİDS yaşayış bölgəsinə görə fərqləndiyi hipotezini dəstəkləyir.
- Universitet məzunlarının qızlarının feminist identiklik səviyyəsi daha yüksəkdir. Bu, valideynlərin təhsil səviyyəsinin qızların feminist kimliyinə təsir etdiyi fərziyyəsini dəstəkləyir.
- Feminist identiklik səviyyəsi aşağı olanda, gender qavrayışı, eləcə də, psixoloji rifah səviyyələri də aşağı olur. Bu, feminist kimliyin gender qavrayışına və psixoloji rifah səviyyəsinə təsiri haqqında fərziyyəni təsdiqləyir.
- Araşdırma göstərir ki, şəhər mühiti, universitetdə gender maariflənməsi istiqamətindəki fəaliyyətlər, tələbələrin gender bərabərliyi sahəsində inkişaf etməsinə, sosial davranışa və zorakılığa tənqidi münasibət göstərməsinə təsir göstərir.
- Oğlan tələbələr, orta hesabla qız iştirakçılara nisbətən daha yüksək intim tərəfdaş zorakılığına meyillidirlər. Bu, bəzi oğlanlar arasında ənənəvi dünyagörüşü və zorakılığa əsassız heyranlıqla bağlıdır. Oğlanların daha çox ənənəvi düşüncəyə sahib olduqları və şiddəti daha çox bəyəndikləri aşkar edilir. Bu fərqi kişi və qadınların genetik xüsusiyyətləri, eləcə də, cəmiyyətin cinslərə təyin etdiyi rollarla əlaqəli olduğu düşünülür.
- Qız tələbələr oğlanlara nisbətən daha bərabərlikçidirlər. Bu fərq, uşaqların cəmiyyətin cinslərə təyin etdiyi rollara uyğun böyüdülməsi, oğlanların daha çox stereotiplərə sahib olması və bunların doğru olduğuna inanması ilə bağlıdır.
- Tələbələrin valideynlərinin təhsil səviyyəsi, onların gender stereotiplərinə təsir edir. Valideynləri daha yüksək təhsil səviyyəsində olan tələbələr daha bərabərlikçi və tolerant dünyagörüşünə malikdirlər. Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, tələbələrin gender münasibətlərinin formalaşmasında ailə tərbiyəsi və təhsil səviyyəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya işinin ***nəticə hissəsində*** tədqiqatdan irəli gələn ümumiləşdirmələr, təkliflər və praktiki tövsiyələr özünün ifadəsini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı çap olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Əliyeva, S.N. Yeniyetmə aqressiyasının psixoloji xüsusiyyətləri: Monoqrafiya / Bakı – 2014. –162 s.
2. Əliyeva, S.N. Gender psixoloji xüsusiyyətlərinin mənşəyi: bioloji, koqnitiv və sosial-mədəni amillər: Monoqrafiya/ Bakı –2022. –285 s.
3. Əliyeva, S.N. Təhsildə liderlik: Dərs vəsaiti / Bakı –2017. 244 s.
4. Aliyeva, S.N. Characteristics of motivation – the scope of women with gynecological problems / Aliyeva, S.N, Shafiyeva E.I, Kadirova R.Q [et al.] // MESTER-2020. Vol.49, Issue 3, European Journal of Web of Science, – 2020.
URL: <http://mesterjournal.org/acces-online/238-characteristics-of-the-motivation-sphere-of-women-with-gynecological-problems.html>
5. Əliyeva, S.N. İdrak fəaliyyətində gender fərqləri // Bakı: Psixologiya jurnalı, – 2020. №1, –s.14-22.
6. Aliyeva, S.N. The role of emotional effects in providing feedback in learning / Aliyeva, S.N. Valiyeva Y.A, Jabbarov R.V. [et al.] // Revista de Investigación Apuntes Universitarios – 2022. Vol. 12 Issue 3, – p.129-145.
URL:<https://apuntesuniversitarios.upeu.edu.pe/index.php/revapuntes/article/view/1107/897>
7. Aliyeva, S.N. Psychological nature of the impact of pandemic on the emotional state of the population in Azerbaijan / Aliyeva, S.N., Shafiyeva E.I, Kazimova K.Q. [et al.] // Universidad and Sociedad, Revista Científica de la Universidad de Cienfuegos –2022. –p. 188-201.
URL:<https://drive.google.com/file/d/1nsc29t5y6RBU0X6ckyMoQbFp4gtWZczx/view?usp=sharing>

8. Aliyeva, S.N. Problems of cognitive strategies and emotional regulation of teachers in modern education / Aliyeva, S.N. Valiyeva Y.A, Jabbarov R.V. [et al.] // Synesis, Universidade Católica de Petrópolis, Rio de Janeiro, Brasil –2023, –p. 234-253
URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis>
9. Aliyeva, S.N. Psychological about gender identity analysis of concepts // "La Revista "Universidad y Sociedad" "University of Cienfuegos". – Cuba. 2024 –p. 147-168.
10. Əliyeva, S.N. Gender münasibətlərinin sosial-psixoloji konsepsiyalar və anlayışlar kontekstində dəyərləndirilməsi // Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası, – 2023. №4, – s.83-93.
11. Əliyeva, S.N. Gender münasibətlərinin sosial psixoloji konsepsiyaları // Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası, – 2023. . №3, – s.67-75.
URL: <http://static.bsu.az/w1/sosial-3-2023.pdf>
12. Əliyeva, S.N. Genderin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən təbii amillər// Bakı: Psixologiya jurnalı, – 2023. №3, – s. 3-15.
13. Əliyeva, S.N. Müasir dövrdə gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzəri-metodoloji əsasları//Bakı: Psixologiya jurnalı, – 2023. №1, – s. 3-18.
14. Əliyeva, S.N. Psixoloji və koqnitiv fərqlərin gender təhlili // Bakı: Mədəniyyət dünyası jurnalı, – 2023. №44, –s.167-184.
15. Əliyeva, S.N. Gender probleminin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzəri əsasları // Bakı: Qərb Universitetinin Elmi xəbərləri, – 2024. . №1, –s.11-21.
16. Əliyeva, S.N. Kişi və qadının psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edən bioloji amillər // Bakı: Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər, – 2024. №1 (32), –s.229-238.

17. Əliyeva, S.N. Gender psixologiyasının müasir tədqiqat metod və yanaşmaları// Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti Elmi xəbərlər, – 2024. №2, –s.14-25.
18. Əliyeva, S.N. Gender stereotiplərinin davamlılığını təmin edən mexanizmlər // Bakı: Bakı Qızlar Universiteti BQU-nun Elmi əsərlər jurnalı, – 2024. №1, –s.173-181.
19. Əliyeva, S.N. Gender stereotiplərinin formalaşmasını səciyyələndirən amillər // Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi əsərlər jurnalı, – 2024. №1, –s.186-193.
20. Əliyeva, S.N. Gender rollarının fərdə və ictimai təsisatlara təsiri // Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi əsərlər jurnalı, – 2024. №2, –s.179-185.
21. Əliyeva, S.N. Ekoloji tərbiyənin psixoloji aspekti // “Ekoloji Problemlər və ekoloji təhsil” Respublika elmi konfransı, – Bakı: ADPU, – 2013, –s.16-17.
22. Əliyeva, S.N. KİV və yeniyetmələrin aqressiv davranışına onun təsiri // Ümummilli lider H. Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş Pedagogika və psixologiya fakultəsinin müəllim və tələbələrinin elmi konfransı, – Bakı, – 2013, –s.75-79.
23. Əliyeva, S.N. Yeniyetmə aqressiyası və onunla mübarizə metodları // Təhsilin Aktual Psixoloji-Pedaqoji Problemləri mövzusunda elmi konfransı, – Bakı, – 2014, –s.40-44.
24. Əliyeva, S.N. Daun sindromlu insanlar-kinsiz ürəklər // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr olunmuş “ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası və sosial adaptasiyası” adlı Respublika elmi konfransı, – Bakı, – 2015, –s.273-277.
25. Əliyeva, S.N. Ailə qlobalizasiya epoxasında// ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının “İnsan qloballaşma epoxasında:dünən və bu gün” mövzusunda elmi konfransı, – Bakı: ADPU, – 2016, –s.14-17.

26. Əliyeva, S.N. Tələbələrdə idrak fəallığının psixoloji xüsusiyyətləri // VII. Uluslararası Meslek Yüksekokulları Sempozyumu, – Bakı – 2018, –s.431-435.
URL:<https://myo.dogus.edu.tr/akademik%C3%A7alismalar/vii-uluslararasi-meslek-yuksekokulu-sempozyumu>
27. Əliyeva, S.N. Ailə və gender bərabərsizliyi // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş “Şəxsiyyət, Cəmiyyət və Dövlət XXI əsrdə: Qlobal Çağırışlar və İnkişaf Perspektivləri” mövzusunda Sosial Elmlər üzrə Beynəlxalq Fənlərarası Elmi Konfrans, – Bakı: ADPU, – 2024, –s.375-377.
URL:https://bdu.info.az/storage/files/72/son_1%20IISCS_S%202023%20TEZISLER%20KITABI.pdf
28. Əliyeva, S.N. Yeniyetmələrin gender sosiallaşmasında kəşimə və cinsi uyğunsuzluq problemi // 6TH INTERNATIONAL ACHARAKA CONGRESS ON MEDICINE, NURSING, MIDWIFERY, AND HEALTH SCIENCES, – 2024, –s.685-689.
URL:<https://drive.google.com/file/d/1uWRQPEbGeRBCq2QuHA0rgJGmsOC99zIr/view?usp=sharing>
29. Алиева С.Н. Карьерно-образовательная проблема в гендерной социализации подростков // Россия и мир XXI века в зеркале социально-гуманитарных исследований : межвузовский научный сборник / ВИБТ-АНОО ВО. – Воронеж : Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2024. – Вып. 22. – 268 с.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 iyun 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları <http://bsu.edu.az/> rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir

Ünvan: AZ1148, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 33, e-mail: info@bsu.edu.az